

Р. І. Кондратьєв,* М. О. Стефанчук**

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ЩОДО СИСТЕМИ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ЗДІЙСНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Основним призначенням суб'єктивного права є можливість задоволення потреб тієї чи іншої особи, основним призначенням об'єктивного права є встановлення чіткого механізму по забезпеченню таких можливостей. Але в силу непередбачуваності всіх можливих варіантів поведінки суб'єкта та рівноправності всіх учасників цивільних правовідносин законодавець закріпив загальні засади, загальні положення або ж принципи здійснення суб'єктивних цивільних прав. На жаль, науковці ніяк не можуть дійти згоди щодо одноманітності застосування термінології, тому на сьогоднішні поняття принципів, у тому числі і щодо здійснення суб'єктивних цивільних прав, тлумачиться у цивілістичній науці неоднозначно. Так, О. О. Красавчиков вважає, що поняття “принцип” варто розуміти як “визначені начала”¹, С. С. Алексєєв визначає “принципи” як “вихідні нормативно-керівні начала, наскрізні ідеї”², Л. С. Явич вважає їх “керівним відсіком, який пронизує кожен ланку механізму правового регулювання”³, а ЦК України визначає їх як “загальні засади цивільного законодавства” (ст. 3 ЦК України). Ми вважаємо, що під поняттям “принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав” слід розуміти основні начала, найбільш загальні керівні положення (засади), що визначають первинні універсальні вимоги поведінки, осіб — володільців відповідних суб'єктивних цивільних прав, яка спрямована на здійснення вказаних прав та в силу їх законодавчого закріплення мають загальнообов'язковий характер.

Але якщо на питанні принципів більшість вчених зупиняється лише оглядово, то над змістом та класифікацією принципів здійснення суб'єктивних цивільних замислювалось не одне покоління вчених. Метою ж нашої статті є визначення загальнообов'язкової універсальної системи принципів здійснення усіх суб'єктивних цивільних прав, дотримання якої було б обов'язковим.

Звичайно, що домінуючою точкою зору у цивільно-правовій науці щодо системи принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав є позиція Є. О. Суханова, як автора одного із найпоширеніших підручників на теренах СНД, який виділяє принципи законності, розумності, добросовісності, солідарності інтересів і ділового співробітництва⁴. Попри це, в літературі, окрім зазначених, розглядаються і інші принципи здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Зокрема, В. П. Грибанов вказує на такі з них як принцип здійснення суб'єктивного цивільного права у відповідності до його призначення, принцип реальності здійснення суб'єктивних цивільних прав, принцип та принцип економічності⁵. Що стосується зазначених принципів, то вони не можуть бути

© Кондратьєв Р. І., Стефанчук М. О., 2007

* перший проректор Хмельницького університету управління та права, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

** доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук

¹ Советское гражданское право: Учебник: В 2 т. / Под ред. О. А. Красавчикова. — М.: Высшая школа, 1985. — Т. 2 / С. А. Верб, Ю. Е. Добрынин, Т. И. Илларионова и др. — С. 27.

² Алексєєв С. С. Общая теория права: В 2-х тт. — М.: Юридическая литература, 1981. — Т. 1. — С. 97, 241.

³ Явич Л. С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы. — М.: Юрид. лит., 1978. — С. 33.

⁴ Гражданское право: В 2 т.: Учебник / В. С. Ем, И. А. Зенин, Н. И. Коваленко и др. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М.: БЕК, 2000. — Т. 1. — С. 85.

⁵ Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. — М.: Статут, 2001. — С. 225-231.

визнані загальними принципами здійснення усіх суб'єктивних цивільних прав за наступних підстав. Так, принцип здійснення суб'єктивного цивільного права відповідно до його призначення не може бути застосований до цілої низки суб'єктивних цивільних прав, наприклад, права власності, адже призначення окремих об'єктів власності може кардинально відрізнитись від того, яким способом ми здійснюємо свої суб'єктивні цивільні права (наприклад, право власності на книги полягає у отриманні інформації, але власник використовуватиме її не за призначенням, а для розпалювання вогнища, як підставку під іншу річ тощо) то, з точки зору В. П. Грібанова, поведінка власника визнаватиметься такою, що порушує принципи здійснення суб'єктивних цивільних прав, що є не зовсім вірно. Більше того, здійснюючи одне із альтернативно можливих повноважень можна формально говорити про недотримання повноти принципу здійснення суб'єктивного цивільного права відповідно до його призначення, що також не може бути визнано правильним.

Що стосується принципу реальності здійснення суб'єктивних цивільних прав, то, на нашу думку, це не є принципом у повному розумінні цього слова. Радше його правова природа більш близька до правової природи юридичних гарантій суб'єктивних цивільних прав. Принцип товариського співробітництва по-перше, характерний лише тим суб'єктивним правам, що здійснюються у зобов'язальних правовідносинах, а це вже заперечує його правову природу як загального принципу здійснення суб'єктивних цивільних прав. По-друге, він є доволі оціночним, що унеможлиблює його ефективне застосування, оскільки поняття товариського співробітництва не тільки не має законодавчо встановлених критеріїв, а й будь-яких інших, усталених ознак, що унеможлиблює його формалізацію та об'єктивацію. І, нарешті, по-третє, цей принцип може вступати в серйозні протиріччя із новою системою економічних відносин в Україні, яка базується на засадах свободи підприємницької діяльності та забезпечення конкуренції. За аналогічних підстав не можна розглядати як загальний принцип солідарності інтересів та ділового співробітництва, який сьогодні виокремлюється деякими авторами⁶. Розглядаючи принцип економічності, ми також повинні відмітити, що він характерний лише для майнових прав і виключається при здійсненні особистих немайнових прав, що також заперечує його загальну природу.

Аналізуючи дані принципи та положення чинного цивільного законодавства, спробуємо сформулювати власне бачення на систему загальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав, до якої слід включити принципи законності, автономії волі, розумності та добросовісності.

Принцип законності здійснення суб'єктивних цивільних прав означає, що здійснення прав можливе лише за умов дотримання вимог чинного законодавства щодо порядку здійснення цивільних прав, використання допустимих засобів і способів. При цьому можуть використовуватись будь-які способи здійснення цивільних прав, які прямо не заборонені законом.⁷ Також не слід забувати, що принцип законності включає в себе і передбачений ч. 2 ст. 13 ЦК України обов'язок особи утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб. Впровадження цього принципу можна знайти і в інших нормах цивільного

⁶ Гражданское право: В 2 т.: Учебник / В. С. Ем, И. А. Зенин, Н. И. Коваленко и др. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М.: БЕК, 2000. — Т. 1. — 389 с.; Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2-х т. / А. Ю. Бабаскін, Т. В. Боднар, Ю. Л. Бошицький та ін. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. — К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. — Т. 1: Загальна частина. — С. 73.

⁷ Гражданское право: В 2 т.: Учебник / В. С. Ем, И. А. Зенин, Н. И. Коваленко и др. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М.: БЕК, 2000. — Т. 1. — С. 85 та ін.; Грібанов В. П. Указ. работа. — С. 225 та ін.

законодавства. Так, за договором банківського рахунку банк має право використовувати грошові кошти на рахунку клієнта, гарантуючи його право безперешкодно розпоряджатися цими коштами (ч. 2 ст. 1066 ЦК України), що, в свою чергу, є гарантією недопущення обмеження прав клієнта щодо розпоряджання грошовими коштами, які знаходяться на його рахунку (ст. 1077 ЦК України). Цей же обов'язок передбачається і в ст. 17 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, де він закріплений як “заборона зловживання правом” і виражається у неможливості тлумачення норм Конвенції як таких, що надають будь-якій державі, групі або особі будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, що викладені в цій Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж передбачено в Конвенції.

Ще одним принципом здійснення суб'єктивних цивільних прав є принцип автономії волі⁸, який закріплено у ч. 1 ст. 12 ЦК України. Він означає, що суб'єкти цивільного права без будь-якого стороннього впливу і можливого тиску обирають варіанти дозволеної поведінки, які полягають у реалізації належних їм правомочностей, що складають відповідне суб'єктивне право⁹. Тобто ніхто, окрім самого носія права, не може вирішувати питання про здійснення чи не здійснення суб'єктивного цивільного права та часу, коли дане право повинне бути здійснено. Носій суб'єктивного права повинен сам (за винятком випадків обмеження або позбавлення дієздатності, а також законного або договірної представництва) приймати рішення про доцільність, вигідність, порядок та способи здійснення даного права в кожному конкретному випадку. При цьому важливим є також і те, що до змісту даного принципу повинна входити також і можливість надання особі права прийняття рішення щодо виникнення, або відмови від виникнення окремих суб'єктивних прав. А це означає, що особа має можливість у переважній більшості випадків самостійно вирішувати, чи вступати їй у цивільні правовідносини, чи відмовитись від вступу в них, а також змінити чи припинити участь у таких правовідносинах.

Варто відмітити і той факт, що одним із способів здійснення суб'єктивних цивільних прав, який також характеризує принцип автономії волі, є передбачена ст. 12 ЦК України можливість відмови від свого права. При цьому, як зазначається в цій же статті, відмова від права власності на транспортні засоби, тварини, нерухомі речі здійснюється у встановленому законодавством порядку. Важливим аспектом при розумінні принципу автономії у здійсненні цивільних правовідносин, є положення, відповідно до якого форма відмови від здійснення суб'єктивного права щодо правочину повинна відповідати формі дійсності правочинів відповідно до Глави 16 ЦК України. Відмова від правочину вчиняється у такій же формі, в якій було вчинено правочин (ч. 3 ст. 214 ЦК України).

Одним із основних видів майнових прав є право власності. Відмова від нього відбувається, коли особа заявляє про це або вчиняє інші дії, які свідчать про її відмову від права власності. Якщо ж таке майнове право підлягає державній реєстрації (право на нерухоме майно, морські і річкові судна, холодну, газову, вогнепальну зброю та спецзасоби тощо), то право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру,

⁸ Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. — Тула: Автограф, 2001. — С. 150; Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» — М.: Статут, 2000. — С. 551 та ін.

⁹ Цивільне право України: Підручник: У 2 т.: / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін. / За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатеевої, В. Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — С. 254.

якщо ж ні, то з моменту вчинення відповідних дій (ст. 347 ЦК України). Не вирішеним на сьогодні залишається питання про порядок відмови права власності на тварин, але, проаналізувавши Положення про реєстр тварин, затверджене Наказом Міністерства аграрної політики України від 17.09.2003 № 342, та ряд інших нормативно-правових актів можна зробити висновок, що в зв'язку із тим, що в окремих випадках право власності на тварин підлягає реєстрації в установленому порядку, то і відмова від тварин повинна відбуватись у відповідності з дотриманням правил їх реєстрації.

Положення ч. 3 ст. 12 ЦК України поширюється лише на майнові права, які в літературі розуміють як цивільні права, які мають певний економічний зміст¹⁰. І це є правильним з огляду на правову природу та характерні ознаки даної категорії прав, однією з яких є їх відчужуваність. У той же час здійснення особистих немайнових прав є значно вужчим за способами здійснення, що напряму пов'язано із їх невідчужуваністю (ст. 269 ЦК України). Водночас потрібно відмітити, що далеко не від усіх майнових прав особа може відмовитись керуючись винятково власною волею. Так, наприклад, опікун може здійснювати майнові права підопічного в його інтересах, але не може відмовитись від цих прав без дозволу органів опіки і піклування (п. 1 ч. 1 ст. 71 ЦК України) навіть у тих випадках, коли вони завдають незручностей, оскільки зобов'язаний дбати про збереження та використання майна підопічного в його інтересах (п. 1 ч. 1 ст. 71 ЦК України).

Ще одним загальним принципом здійснення суб'єктивних цивільних прав, на нашу думку, є принцип розумності і добросовісності. При цьому, важливим у цьому аспекті є те, що саме розумність та добросовісність поведінки носія цивільного права при його здійсненні презюмується (ч. 5 ст. 12 ЦК України). Водночас, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Ці поняття є оціночними і в законодавстві України не розкриваються, оскільки не існує чіткого критерію визначення, які ж саме діяння слід вважати добросовісними та розумними, тому санкції, передбачені ЦК України за недобросовісність чи нерозумність, можуть наступати лише після встановлення судом недобросовісності чи нерозумності поведінки особи.

Поняття “розумності” в радянському цивільному законодавстві не використовувалось і вперше, у теперішньому його розумінні, закріпилось у Цивільному кодексі України 2003 року, але ні в самому кодексі, ні в будь-яких інших нормативних актах це поняття не розкривається. Тому спробуємо розкрити його зміст стосовно здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Саме поняття “розумний” і його правове наповнення було рецепійовано з англо-американського права. Тлумачиться даний термін через категорії “розумна людина” (*reasonable man*), “звичайний громадянин”¹¹, при цьому залишаються невирішеними такі питання: який критерій відбору слід застосовувати для визнання особи розумною, і чи всі діяння такої особи є розумними. Окремі автори вважають, що розумними слід вважати діяння, які б учинила особа з нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду¹², але при цьому чомусь

¹⁰ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / Н. С. Кузнецова, І. О. Дзера, В. М. Коссака та ін. / За відп. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — Т. 1. — С. 66.

¹¹ *Elizabeth A. Martin*. Oxford Dictionary of Law. — Oxford, 1997. — P. 383.

¹² *Емельянов В. И.* Разумность, добросовестность, неупотребление гражданскими правами. — М.: Лекс-Книга, 2002. — С. 115.

випускають із поля зору визначення таких понять, як “середній рівень інтелекту, знань, життєвого досвіду”. Тобто, знімаючи одну проблему, ставлять іншу. Ми вважаємо, що поняття розумності поведінки не можна виводити із абстрактної особи та її можливої поведінки, оскільки в такому випадку всі, хто наділений рівнем інтелекту нижче середнього (психічно хворі, недоумкуваті), недостатнім рівнем знань (учні і студенти) та життєвого досвіду (діти та молодь) будуть вважатись такими, що діють нерозумно. Було б доцільніше до кожного окремого випадку застосовувати відповідний критерій розумності. Так ч. 3 ст. 122 ЦК України передбачає можливість припинення права на ведення справ у товаристві, якщо було виявлено його нездатність до розумного ведення справ. У даному випадку не можна з впевненістю висловити думку про те, що для визнання поведінки розумною при веденні справ у товаристві достатньо мати середній рівень інтелекту, знань та досвіду. І в той же час для незаподіяння шкоди іншим особам не обов'язково бути наділеним зазначеними характеристиками, для цього достатньо лише розуміти значення своїх дій та керувати ними, а це притаманно переважній більшості осіб. Слід також зазначити, що принцип розумності, як зазначає В. І. Ємельянов, поширюється не лише на фізичних осіб але й на органи юридичних осіб¹³, а вони не наділені ні інтелектом, ні знаннями, ні досвідом, тому і стосовно них при встановленні розумності їх поведінки виникатиме ціла низка проблем. Одразу ж постає питання про розумність поведінки тих юридичних осіб, які займаються новими або ж специфічними видами діяльності. Насамперед, це відсутність можливості порівняння з іншими аналогічними особами, а також постановка питання про розумність самої діяльності такої особи.

Говорячи про “розумність”, слід зазначити, що законодавством України дане поняття застосовується не лише стосовно до поведінки (дії чи бездіяльності) особи, а й щодо ціни товарів і послуг (наприклад, ст. 353 ЦК України передбачає розумну плату за використання майна, ст.ст. 903, 916, 931 ЦК України — розумну плату за надання послуг, ст. 1232 ЦК України — розумні витрати, тощо), а також строків виконання зобов'язань (наприклад, ст.ст. 666, 670, 672, 678, 680, 684, 688 ЦК України).

Визначення “розумності” плати та строку на сьогодні віддаються на розсуд суду. Тому суд, при необхідності визначення “розумності”, може керуватись такими основними положеннями:

- щодо розумної плати слід брати за основу ту суму, яка відповідає звичайній ціні за такий же товар чи надання таких же послуг. Звичайна ціна, в свою чергу, визначається у відповідності до Закону України “Про оподаткування підприємств”. Для визначення звичайної ціни товару (робіт, послуг) використовується інформація про укладені на момент продажу такого товару (роботи, послуги) договори з ідентичними (однорідними) товарами (роботами, послугами) у співставних умовах. При цьому враховуються такі умови договорів, як кількість (обсяг) товарів (наприклад, обсяг товарної партії), строки виконання зобов'язань, умови платежів, звичайних для такої операції, а також інші об'єктивні умови, що можуть вплинути на ціну; умови договорів на ринку ідентичних (у разі їх відсутності — однорідних) товарів (робіт, послуг) визнаються співставними, якщо відмінність між такими умовами суттєво не впливає на ціну, або може бути економічно обґрунтована. Враховуються звичайні при укладанні угод між непов'язаними особами надбавки чи знижки до ціни; знижки, пов'язані з

¹³ Там же. — С. 115.

сезонними та іншими коливаннями споживчого попиту на товари (роботи, послуги), втратою товарами якості або інших властивостей; закінченням (наближенням дати закінчення) строку зберігання (придатності, реалізації); збутом неліквідних або низьколіквідних товарів; маркетинговою політикою, у тому числі при просуванні товарів (робіт, послуг) на ринки; наданням дослідних моделей і зразків товарів з метою ознайомлення з ними споживачів. Якщо товари (роботи, послуги), ідентичні (за їх відсутності — однорідні) товарам (роботам, послугам), стосовно яких визначається звичайна ціна, прилюдно пропонуються до продажу, або мають ціни, встановлені на організованому ринку цінних паперів, або мають біржову ціну (біржове котирування);

- що стосується розумного строку, то необхідно виходити з того терміну, який необхідний для вчинення певних дій за звичайних, нормальних умов. При цьому слід враховувати технологічні процеси, час, необхідний для транспортування, створення речей чи надання послуг. Зрозуміло ж, що розумним строком капітального ремонту речі, переданої у найм (ст. 776 ЦК України) не може дорівнювати одній годині і в той же час строк понад 2-3 роки теж можна вважати нерозумним.

Наступним загальним принципом здійснення суб'єктивних цивільних прав є принцип добросовісності. Виходячи із аналізу норм, закріплених у ЦК України, ми можемо зробити висновок, що поняття “добросовісність” ототожнюється із поняттям “безвинність” і, навпаки, “недобросовісність” із “виною”¹⁴. Такий висновок випливає з того, що за діяння, якими заподіяно шкоду внаслідок недобросовісної поведінки, може наступати відповідальність (наприклад, ч. 3 ст. 39 ЦК України), а оскільки обов'язковим елементом настання відповідальності є вина, то ми вважаємо, що такі діяння є винними. Окремі санкції, які можуть покладатись на недобросовісну (винну) особу, передбачені і в ЦК України. Це, наприклад, відшкодування моральної шкоди (ст. 39 ЦК України), настання або зміна її прав і обов'язків (ст. 212 ЦК України), позбавлення певного майна та доходів (ст. 390 ЦК України) тощо.

Виходячи з цього, стає зрозуміло, що на осіб, які діють добросовісно, не може бути покладено негативні наслідки при здійсненні ними своїх суб'єктивних прав. Тому ЦК України надає їм певні гарантії. Так, ч. 1 ст. 330 ЦК України передбачає, що якщо майно відчужене особою, яка не мала на це права, добросовісний набувач набуває право власності на нього. Але ст. 390 ЦК України одразу встановлює і межі цього права, які полягають у праві власника майна вимагати від добросовісного набувача, окрім повернення майна, ще й передання всіх доходів від майна, які він одержав або міг одержати з моменту, коли дізнався чи міг дізнатися про незаконність володіння ним, або з моменту, коли йому було вручено повістку до суду у справі за позовом власника про витребування майна.

Звісно, що оскільки особа є добросовісним набувачем, то і її права повинні бути певним чином захищені, тому ч. 3 і 4 ст. 390 ЦК України наділяє добросовісного набувача правом вимагати від власника майна відшкодувати необхідні витрати на утримання, збереження майна, що були здійснені ним з часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів, і правом залишити собі здійснені ним поліпшення майна, якщо вони можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди. Якщо поліпшення не можуть бути відокремлені від майна, добросовісний набувач (володілець) має право на відшкодування здійснених витрат у сумі, на яку збільшилася його вартість.

¹⁴ Там же. — С. 91-92.

Наостанок хотілось би зазначити, що принцип розумності та добросовісності має визначальну роль у країнах із англо-саксонською системою права, де одним із основних джерел права є прецедент. На його основі можна з впевненістю визначати добросовісність чи недобросовісність у поведінці особи у кожному конкретному випадку, але у зв'язку із тим, що українська правова система тяжіє до романо-германської гілки, то і застосування для цивільного права України вказаного принципу може зіткнутися із низкою проблем.

Таким чином, підводячи підсумок, хочеться відмітити, що система загальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав повинна включати: принцип законності здійснення суб'єктивних цивільних прав, автономії волі, принцип розумності і добросовісності. Здійснення суб'єктивних цивільних прав повинно відбуватись у суворій відповідності до вищевказаних принципів. Сукупність даних принципів є обов'язковою для застосування при здійсненні усіх без винятку суб'єктивних цивільних прав. При цьому даний перелік є не лише необхідним, але й достатнім. Звичайно, ми не виключаємо можливість застосування інших спеціальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав, які можуть утворити свою власну систему, обов'язкову для окремих видів правовідносин, що стане предметом наших подальших наукових розвідок.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 10 від 3 травня 2007 року)*

